

О.Ю. ГУЛЕВИЧ
кандидат економічних наук, доцент
А.Г. ТАРАСЕНКО
старший викладач
Національна академія статистики, обліку та аудиту

Деякі аспекти дослідження впливу соціального капіталу на характер економічних відносин в соціально орієнтованій економіці

Постановка проблеми. Донедавна провідними чинниками економічного зростання та соціально-економічного розвитку вважалися ресурси та накопичення капіталу. Разом з тим, в економічній науці відбувалось усвідомлення того, що соціальна організація нації має неабиякий вплив на її економічний розвиток та на формування економічних переваг на світовому рівні. Отримує визнання той факт, що в сучасному суспільстві соціальні та економічні аспекти настільки взаємопов'язані, що виокремлення суто економічної проблематики неможливе. Це означає, що критеріями конкурентоспроможності і соціально-економічної розвиненості у ХХІ столітті стають соціально-економічні показники, які суттєво відрізняються від традиційних і усталених показників ХХ століття, а саме - інституціональні складові національного багатства, визначальне місце серед яких належить соціальному капіталу нації. Світовий досвід засвідчує, що ті країни, які досягають найбільш високих соціально-економічних показників, завжди володіють високорозвинутим соціальним капіталом.

Огляд сучасних уявлень з теорії соціального капіталу дозволяє зробити висновок, що здебільшого в ній перехрещуються проблеми теорії соціальної економіки та економічної соціології, а більш вузько - сучасної інституціонально-еволюційної економіки, регіоналізму, комунітаризму, „сітьового” суспільства тощо. Соціологічні концепції інтерпретують соціальний капітал як спонтанно сформований, міжособистісний або груповий ресурс,

вкладений в структуру соціальних відносин і, загалом, незалежний від держави або формальних інститутів суспільства. Такий підхід обмежує концепцію соціального капіталу досить вузькими ізоляційними рамками.

Методологічний фундамент сучасних соціально-економічних теоретичних підходів щодо концепції соціального капіталу (якщо вести мову не про назву, а про суть) сягає своїм корінням ще у ХІХ століття і пов'язується із принципово новими напрямками у розвитку економічної науки, такими як німецька «історична школа» та інституціоналізм.

Спираючись на методологію «історичної школи», економічна наука має всі підстави для формування чіткої всеохоплюючої концепції соціального капіталу нації, яка синтезує напрацювання всіх суспільних наук у цій сфері. Фундаментом такої концепції має бути не тільки ідея про важливість впливу формальних інститутів і неформальних норм і цінностей суспільства на його соціально-економічний розвиток, а й утвердження того, що соціальна складова є важливим чинником економічного зростання, рівноцінною, а в певних історичних умовах відродження націй ще більш значущою, ніж традиційні фактори: праця, фізичний і людський капітал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи до капіталу людських ресурсів, суспільних взаємовідносин, моральних норм та цінностей, на відміну від фізичного капіталу засобів виробництва, фінансового чи торгівельного капіталу були закладені ще в класичній політичній економії А. Смітом. Як моральний філософ, Сміт добре розумів, що економічна діяльність є глибоко вкоріненою у соціальному житті і її неможливо осмислити, не враховуючи звичаїв, моралі, релігії та традицій – проявів культури конкретного суспільства.

В основі сучасної концепції соціального капіталу нації лежить теза видатного німецького економіста ХІХ ст., засновника «історичної школи» Ф. Ліста, згідно з якою здатність нації до створення багатства значно важливіша за саме багатство. Ця здатність та її соціально-історичні нематеріальні чинники є основою вчення Ліста про продуктивні сили. Соціальний капітал нації складає ту фундаментальну інституціональну складову частину її продуктивних сил,

яка характеризує здатність нації до створення багатства і є одним із самих важливих чинників її соціально-економічного розвитку.

В подальшому методологія дослідження соціального капіталу нації, зокрема підходи до визначення складових елементів соціального капіталу нації, формувалася у працях відомих зарубіжних вчених: М.Вебера, Ф.Хайєка, Дж. Бреннана, Дж.Бьюкенена, Д. Норта, Г.Беккера. Активно розвивали теорію соціального капіталу У. Бейкер, М. Шифф, А. Портес, Дж. Тернер. Серед сучасних зарубіжних видань науковий і практичний інтерес становлять праці Р. Патнама [1], Ф. Фукуяма [2], П. Бурдьє [3], Дж. Коулмана [4].

Серед вітчизняних авторів окремі аспекти соціального капіталу нації досліджували: В. Єременко, В. Сікора, Ю. Саєнко, Н. Черниш, А. Колодій, В. Степаненко та інші.

Мета статті. В сучасній економічній науці виникла потреба у більш систематизованому підході до визначення сутності і структури соціального капіталу нації, що дало б можливість оцінити його сучасний стан в Україні і відповідно коригувати економічні реформи в напрямі розбудови соціально орієнтованої держави.

Метою даної статті є з'ясування соціально-економічного значення соціального капіталу нації у розбудові соціально орієнтованої економіки, визначення його структури та оцінка якості соціального капіталу в Україні за окремими його показниками.

Виклад основного матеріалу. Соціальний капітал нації сьогодні розглядають як одну із ключових фундаментальних причин соціально-економічного розвитку і відмінностей між країнами у функціонуванні економіки. Адаже різні варіанти соціальної організації у їх конкретно-історичній та національній формах можуть виявитися сприятливими чи, навпаки, протипоказаними для визначених економічних моделей.

За переконаннями економічних фахівців, близько 40% причин економічного зростання у різних країнах можна пояснити лише якістю соціального капіталу тієї чи іншої нації [5]. Вони стверджують, що так само як і

фізичний капітал (земля, споруди, машини) та людський капітал (здібності і знання), соціальний капітал також створює реальне багатство і, таким чином, є економічною цінністю національної економіки [6]. Такий капітал, незважаючи на свою «віртуальну» форму, має абсолютно реальну економічну ціну, яку змушене платити суспільство за його відсутності.

Це поняття акцентує увагу на можливості отримання економічної віддачі від високої якості соціальних відносин, що досягається в суспільствах, об'єднаних національною ідеєю, орієнтованих на розширення можливостей розвитку, пом'якшення соціальної несправедливості та інтеграцію вразливих верств у суспільне життя.

Складність і багатоаспектність використання соціального капіталу фактично унеможлиблює універсальне вичерпне тлумачення поняття. По суті це є складний агрегований показник, що складається з багатьох компонентів

В руслі найбільш широкого, узагальненого розуміння соціального капіталу, що охоплює різні аналітичні підходи споріднених суспільних наук, до соціального капіталу нації відносять морально-етичні та ціннісно-об'єднуючі фактори соціального здоров'я спільноти - соціальні інститути, відносини, цінності та норми, на яких базуються гармонійні суспільні стосунки, що позитивно позначаються на соціально-економічному прогресі суспільства.

Одне з найбільш загальних трактувань соціального капіталу відносить до нього ті суспільні інститути, відносини, норми та цінності, що сприяють виникненню взаємодії між людьми і здійснюють вклад в економічний та соціальний розвиток [7]. Формування й нагромадження соціального капіталу пов'язано з виникненням, зміною й функціонуванням інститутів, що регулюють господарські зв'язки між суб'єктами. Тому проблема соціального капіталу не може розглядатися окремо від проблеми формування й функціонування інститутів і інституціональної структури економіки.

Соціальний капітал у суспільному масштабі включає в себе соціальне та політичне середовище, втілене в державному устрої, системі політичних і економічних інституцій, системі права та судочинства, громадянських та

політичних свободах, моральних нормах та національно-культурних цінностях (історичні традиції, звичаї, релігію), культурно-ментальних особливостях нації, різноманітних формах колективної взаємодії та міжособистісних відносин, що породжує стійкі соціально-економічні позитивні зовнішні ефекти - починаючи від рівня окремої людини і закінчуючи всією нацією. Часто соціальний капітал ототожнюється із соціальною солідарністю й тим, що супроводжує очікуванням «правильної поведінки» [8]. Саме формування довіри, вірогідності виконання зобов'язань має пряме відношення до випереджального економічного розвитку країн Заходу [9].

Продуктом соціального капіталу, за нашим переконанням, є потік соціально-економічної вигоди (доходу) нації, отримуваної від:

- відсутності невідповідності між задекларованими офіційно та реально діючими у повсякденному житті нормами та цінностями, якими керуються громадяни та економічні суб'єкти, відсутності подвійних суспільних стандартів поведінки;
- якості, підконтрольності суспільству та прозорості функціонування державних владних інституцій, що характеризує ступінь довіри держави до громадян;
- стабільності та міри визнання і дотримання визначених суспільних норм, правил, стандартів моралі та духовних запитів у різних сферах і на різних рівнях діяльності (співпраці) людей;
- високого ступеня соціальної довіри та солідарності, співробітництва та взаємодії між людьми, між громадянами та державою;
- реалізації принципу соціальної справедливості, особистої гідності людини, рівня здійснення нею своїх соціально-економічних громадянських прав і свобод;
- відсутності високої майнової нерівності та нерівності в доходах;
- зниження злочинності, шахрайства, економічної опортуністичної поведінки, кількості судових позовів;

- зменшення корупції та бюрократизації, рівня розвитку тіньової економіки.

Атмосфера довіри, створювана соціальним капіталом, підвищує ефективність ринкових механізмів. У суспільствах з високим рівнем довіри значно нижча частка витрат бізнесу на забезпечення безпеки угод, перевірку надійності та платоспроможності контрагентів, вища ступінь упевненості підприємців в стабільності «правил гри». Це сприяє розвитку здорового конкурентного середовища, розширює можливості бізнесу, сприяє довгостроковим інвестиціям та інноваційним проектам. Законодавча система та захист прав власності сприяють виникненню в суспільстві клімату довіри за умови, що ці інститути функціонують справедливо і ефективно. При цьому суспільство знає, що порушники соціальних правил і контрактних відносин будуть покарані, що люди не дають хабарі, не вдаються до шантажу і не сприяють корупції. У приватного сектора залишається більше ресурсів для інновацій та інвестицій, оскільки менше коштів витрачається на захист від незаконного порушення прав власності, укладених угод, на охорону, сплату хабарів тощо.

За слушним зауваженням академіка В. Кременя «ціна, яку доводиться платити за соціальну роз'єднаність, недовіру й корупцію, вагома й часто не піддається виміру. Разом з тим довіра, обмін інформацією та вмиле управління сьогодні сприймаються як найважливіші економічні фактори, що служать – шляхом їхньої ефективної взаємодії – опорою розвитку. Тісно згуртовані структури і підзвітні спільноті об'єднання, їх співпраця може в кінцевому результаті приводити до підвищення ефективності державної влади, сприяти громадянській активності, згладжуванню нерівності, скороченню масштабів соціальної ізоляції й корупції – на благо суспільства, держави і ринку. Розвинутий соціальний капітал особливо важливий у країнах, що пережили конфлікти чи національні трагедії, щоб допомогти суспільству віднайти надійний моральний компас» [10].

Одним із основних критеріїв якості соціального капіталу нації ми вважаємо ступінь невідповідності між формальними і неформальними нормами соціально-економічної поведінки в даному суспільстві (т. зв. «вітринними» та «тіньовими» цінностями), оскільки саме цей критерій, як правило, визначає рівень ефективності ринкових механізмів економіки, реалізації принципу соціальної справедливості, майнової нерівності та нерівності в доходах, корупції та бюрократизації, рівня розвитку тіньової економіки, соціальної довіри та солідарності, підконтрольності суспільству та прозорості функціонування державних владних інституцій, економічної злочинності, шахрайства, опортуністичної поведінки, визнання і дотримання визначених суспільних норм, правил, стандартів моралі, особистої гідності людини, рівня здійснення нею своїх соціально-економічних громадянських прав і свобод загалом, а отже, конкурентоспроможності економіки на світовому рівні.

На превеликий жаль, Україна відноситься до суспільств, які характеризуються низькою якістю соціального капіталу, що критично впливає на стан її економіки та соціального розвитку. Адже найбільш проблемні для бізнесу інституціональні чинники (корупція, тінізація економіки, неефективна державна бюрократія, податкова система, слабкий захист прав власності тощо) явно домінують над суто економічними. При цьому вітчизняні і зарубіжні дослідники характеризують Україну як рентоорієнтоване суспільство, оскільки саме політична та економічна рента, а не дохід, отримуваний за рахунок підвищення продуктивності та ефективності, переважно є джерелом доходів владних та олігархічних прошарків суспільства.

Намагання української влади “будувати” соціальну ринкову економіку призвели до руйнації соціального капіталу суспільства, до поширення кланово-олігархічних груп, приватизації ними підприємств природно-сировинного комплексу, консервування монополізації усіх сфер суспільно життя, руйнування соціальної сфери. Нерідко пропонуються схеми вирішення соціальних проблем, які унеможливають ефективне функціонування ринкового механізму. В першу чергу, не можна оминати увагою наявність

тенденцій до регенерації системи так званої “підпільної” конкуренції, яка ґрунтується не на відкритих формах конкурентної боротьби, властивих соціальній ринковій економіці, а на так званій “клановій” моралі. Ця мораль стимулює підприємців не до раціоналізації використання своїх здібностей в системі стабільних правил ринкової економіки, а до наближення до владних структур з метою впливу на формування ними згаданих правил у власних інтересах, або до отримання різноманітних пільг чи доступу до ексклюзивних джерел економічної інформації. В результаті конкуренція відбувається за правилами “всі проти всіх”, коли успіх на ринку визначає не вміння вести ефективну підприємницьку діяльність, а здатність усувати з нього конкурентів за допомогою важелів адміністративного, фінансово-олігархічного чи політичного характеру.

Опору на соціальний капітал нації у побудові гармонійного суспільства переконливо продемонстрували теоретики та практики «соціального ринкового господарства» в Німеччині. Вихідні положення теорії соціального ринкового господарства засновувалися на тому, що суспільна криза, яка тривала у Німеччині з 20-х років ХХ ст. є результатом моральної і духовної кризи, занепаду релігії, духовної секуляризації, розкладу звичних зв'язків та цінностей, втрати моральних орієнтирів. При цьому передбачалось, що необхідні для функціонування зовнішніх та внутрішніх інститутів моральні резерви людини (такі етичного порядку самообмеження, як самодисципліна, почуття справедливості, чесність і обов'язковість) виникають і закріплюються в родині, виховних закладах, релігійних та інших громадах.

В соціологічному розгляді конкурентного порядку Мюллер-Армака передбачалося, що необхідні для його функціонування передумови, а саме моральні самообмеження і соціально обумовлені мотиви діяльності, не можуть в достатньому обсязі виникати лише на основі свободи та конкуренції, адже конкурентне господарство не в змозі інтегрувати суспільство як ціле, сформувати спільні установки та переконання, спільні ціннісні норми, без яких суспільство не може існувати. Тому воно потребує доповнення з боку

суспільної політики, котра розглядає людину не тільки функціонально, як виробника і споживача, але в усій її персональній індивідуальності.

Тим самим було доведено, що окремі інституції і правила економічного порядку виникають та існують не ізольовано від норм, які є загальноприйнятими в суспільстві, від його ціннісних уявлень. Тому невірно трактувати соціальну ринкову економіку лише як економічне вчення про організацію господарського життя, адже вона базується на етичних вимогах, які мають соціально-філософське, навіть теологічне обґрунтування, яке просякнuto європейським християнським світоглядом.

Висновки. Таким чином, соціальний капітал є вагомим чинником суспільного прогресу, оскільки він спрямовує стихійну егоїстичну енергію окремих людей, груп та організацій у цивілізоване інституціональне русло, сприяє формуванню соціальної узгодженості, стабільних, усталених, передбачуваних соціально-економічних відносин, суспільної довіри, завдяки чому сприяє економічній ефективності. В цьому сенсі, значення соціального капіталу нації полягає у створенні фундаментальних передумов, своєрідного культурного середовища для реалізації потенціалу основних чинників економічного розвитку, а в певні історичні періоди вплив цього чинника виходить на перший план за своєю вагомістю.

Теорія соціальної ринкової економіки спирається на економічне вчення про вплив інституцій і правил на поведінку економічних суб'єктів, що є основою концепції соціального капіталу нації. Накопичення соціального капіталу тісно пов'язане із станом громадянського суспільства, загалом, він є продуктом визначеного політичного, правового та інституційного оточення. Тому державний устрій у суспільстві, збагаченому соціальним капіталом передбачає триєдність громадянина, громадянського суспільства і держави.

Соціально орієнтована ринкова економіка, до побудови якої прагне Україна, не може спиратись на закриті моделі постсоціалістичної “кланової” конкуренції. Першочерговим її завданням має стати утвердження норм і принципів, притаманних конкурентному порядку, з його суспільною

відповідальністю та етикою бізнесу, відкритістю всіх форм ринкової конкуренції, утвердженням моральних засад підприємництва, чітким визначенням функцій і ролі влади у цій системі, її прозорості та підзвітності суспільству а, отже, вибудовою соціального капіталу нації.

Список використаних джерел

1. Патнем Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Патнем Р. // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – №4. – С.77-86.
2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма – М.– 2008. – 730 с.
3. Бурдые П. Формы капитала / Бурдые П. // Экономическая социология. – 2002. – № 5. – С. 60-75.
4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулман // Общественные науки и современность.– 2001.– №3. – С.122-139.
5. Easterly W., Ross L. It's Not Factor Accumulation: Stylized Facts and Growth Models // Easterly W., Ross L. – World Bank Economic Review, 15(2), 2001.– pp.177–219.
6. Фукуяма Ф. Великий разрыв. / Ф. Фукуяма. – М.:Издательство АСТ. – 2003. – 480 с.
7. Grootaert C., van Bastalaer T. The Role of Social Capital in Development. In Development: An Empirical Assessment. / Grootaert C., van Bastalaer T. – New York: Cambridge University Press. –2002. – pp.125-154.
8. Селигмен А. Проблема доверия. / А.Селигмен. – М.: Издательство Идея-пресс. – 2002. — 200 с.
9. Норт Д. Пять тезисов об институциональных изменениях. / Д. Норт // Квартальный бюллетень Клуба экономистов. Вып. 4. – Минск: Пропилен. – 2000.

10. Кремень В. Освіта як соціальний капітал. / В.Кремень. // «День». – 2008. – № 8.